

A könyvtárak és a gondolatszabadság

Az egyik alapvető emberi jog, a *gondolat- és vélemény szabadság* könyvtári környezetben való működésének és érvényesülésének a megvizsgálására szánta az *IFLA Journal* 2000-es évfolyama 4. számát.

Nyolc közleményt vezet be az előszó, amely megüti a legfontosabb kérdések húrjait. *Ristarp* és *Frederiksen* [1] szerint az információhoz és a gondolatokhoz való hozzáférés minden társadalom számára életbevágó ügy: a szabadság, a boldogulás és a társadalmi haladás múlik rajta. A könyvtárak az információhoz való jutás eszközei, s mint ilyenek, elkötelezettek a szellemi szabadság mellett. Az IFLA – bár korábban is figyelmet szentelt ennek a kérdésnek – FAIFE (Free Access to Information and Freedom of Expression = az információhoz való szabad hozzáférés és a kifejezés szabadsága) elnevezésű kezdeményezésével új megvilágításba helyezi a könyvtári szakma etikája, valamint a demokrácia és az emberi jogok kölcsönös összefüggését, jóllehet tudja, hogy szerte a világon ez nem egyformán érvényesül akár a könyvtári fejlettség szintjétől, akár a társadalmi viszonyoktól függően. A globalizáció és a gyors ütemben kibontakozó információs társadalom új lehetőségeket, de új kihívásokat is produkál. Megvan a veszélye annak, hogy tovább mélyül az információs szakadék Észak és Dél között, ami az információhoz való szabad hozzáférés kérdését élezi ki. A szakma morális problémájává vált az internethez való hozzáférés korlátozása, valamint a szellemi tulajdon és az információ szabadsága közötti ellentmondás. A szakmai álláspontok etikai dimenziókat nyernek. A helyzetet tovább bonyolítja az új technológia, különösen az internet jótékony hatása a szellemi szabadságra, amit másfelől némely illetékes korlátozni óhajt.

Az utolsó fél évszázad, különösen az ezredforduló megelőző évtized az emberi jogok és a demokrácia kibontakozásának korszaka volt – minden negatív kísérőjelenség, visszaesés vagy stagnálás

ellenére, állapítja meg *Byrne* [2]. A demokrácia (vagyis a vezetők és a társadalmi forma megválasztásának tényleges lehetősége) alapvető feltétele a személyes vélemény kifejezésének és mások nézetei megismerésének a szabadsága. A szabad, elfogulatlan és nem korrupt médiumok lényeges szerepe e folyamatban vitathatatlan, de a legalattomosabb veszély, a közösség emlékezetének elvesztése ellen a könyvtárak jelentik a védőbástyát. Történetük során a könyvtárak mindig is gyűjtöttek, rendezték, megőrizték – s mintegy utófunkcióként –, rendelkezésre bocsátották a szellemi kincseket, most azonban a hangsúly a megőzésről az ismeretek birodalmában való kalauzolásra váltott át anélkül, hogy az alapvető küldetés, a tudás megőrzése és használatra bocsátása, a jelenben és a jövőben megváltoznék. Ezért nem meglepő, hogy még manapság is hasonló támadások érik a könyvtárakat, mint médiumokat. Kevés kivétellel azonban a könyvtárak nagyobb figyelmet fordítottak az információhoz való hozzáférés technikai kérdéseire, mint ennek politikai és ideológiai akadályaira. A könyvtáraknak pedig sikra kell szállniuk azért az elvért, amely szerint az egyéneknek és a népeknek joguk van az élethez és boldoguláshoz szükséges információra, s joguk van kifejezni gondolataikat és véleményüket. Ez az álláspont nyilvánult meg abban, hogy az IFLA közgyűlése 1997 nyarán Koppenhágában létrehozta a FAIFE-t, amely azóta is szorosan együttműködik a hasonló érdekű, más nemzetközi szervezetekkel.

A hatalom birtokosai a történelem során rendületlenül üldözték a szóban és írásban kifejtett, „felforgató” gondolatokat. Már Euripidésznek is védenie kellett a szabadnak született emberek igazi szabadságát, a szabad beszédhez való jogot – mondja *Newth* a cenzúrával foglalkozó írásában [3]. A nyomtatás feltalálása csak súlyosbította a problémát. Ismert a katolikus egyház gyakorlata, amely hozzájárult ahhoz, hogy a közönség magától értetődőnek fogadja el a cenzúrát, s elvezetett az öncenzúrához, az iskolai és közkönyvtárak

állományának a kontrollálásához. A hatóságok a „közkerölcsökért viselt felelősségükről” papoltak, és paternalista módon az olvasók gyámjaként léptek fel. (A példák az Egyesült Államoktól a Szovjetunióig keresztül Dél-Afrikáig terjednek, mintha egymástól tanulták volna el az érveket és a módszereket a különféle politikai rendszerek.) Ezért kitaró harcra van szükség a kifejezés szabadságáért. E harc egyik kiemelkedő eredménye és eszköze az NFFE (Norwegian Forum for Freedom of Expression, alapítva 1995-ben) által kezdeményezett és a norvég Nemzeti Könyvtár irányítása mellett működő nemzetközi bibliográfiai adatbank, amely mind a cenzúrázott műveket, mind a cenzúrától és a kifejezés szabadságáról írott anyagokat tartalmazza. Az adatbázist az újjászülető Bibliotheca Alexandrinának ajánlották, s az interneten is hozzáférhető.

Froehlich a szellemi szabadsággal (ami legtöbbször a fennálló, elfogadott nézetekkel ellentétes anyagokhoz való hozzáférést és elolvasásukat, valamint a cenzúra elvetését jelenti), a szólásszabadsággal, valamint az információhoz való szabad hozzáféréssel foglalkozik [4]. A könyvtáros egyesületek gyakran etikai kódexekben vagy más dokumentumokban fejezik ki, miképpen viszonyulnak ezekhez az értékekhez, illetve az ezekből levezetett olyan szakmai értékekhez, mint az egyén önmegismerési és önmegvalósítási joga, a használó megvédése könyvtáron belül az igazságtalanságtól és jogsérelemtől, az esélyek egyenlőségének biztosítása mindenki számára, az olvasó magánszférájának respektálása, az információs ellátottság minimuma (mivel nincs valóban „ingyenes” információ, s mindenkinek más-más információra van szüksége, esetenként meg kell határozni ezt a szintet), az emberi teljesítmény anyagi és/vagy erkölcsi elismerésének a kötelezettsége. Ezeket az értékeket erkölcsi elvek egészítik ki (önmagad és mások autonómiájának a tisztelete; igazságos, fair elbánás; megfelelés a szervezet, a szakma, a nyilvánosság bizalmának; törekvés a társadalmi harmóniára; a káros következmények hatásának minimalizálása). Célszerű figyelembe venni a feministák által felvetett szempontokat is. Törekedni kell az értékek következetes érvényesítésére, bár számolni kell a kompromisszumok elkerülhetetlenségével. Az etikai rendszerek ugyanis nem lehetnek egyszerre teljesek és következetesek. A szakmai etikai, viselkedési és egyéb kódexek főként a mindennapok gyakorlatához akarnak útjelzőként szolgálni, egyben segítenek a kívülről és belülről jövő, különféle indítékú nyomások kivédésében is.

Ismét teret nyer a korábban különböző szakmai ügyek által háttérbe szorított tény, hogy a könyvtárak emberiségi jogokkal védett emberi értékekkel foglalkoznak. Ez a kiinduló gondolata *Koren* írásának [5]. A szellemi szabadság nemcsak a demokrácia bázisa, de maga a könyvtár fogalmának is. Mivel a gyerekek sok országban a könyvtárak használóinak felét teszik ki, fontos az ő szemszögükből is megvizsgálni ezt a kérdést: hogyan érvényesülnek a gyerekek jogai az információs társadalom könyvtáraiban? A kérdés megválaszolásához háttérként felvázolja azokat a hátrányokat, amelyek a gyerekek nagy részét érintik, valamint a helyzet megváltoztatását célzó ENSZ-határozatokat, majd a könyvtárak ebből fakadó feladatait sorolja fel. Az információhoz és a szabad véleménynyilvánításhoz való jog biztosítása elsősorban fontos a felnövekvő korosztályok szempontjából. Nyilvánvaló a könyvtárak ebben játszott szerepe (l. az UNESCO közkönyvtári manifesztumát), különösen ami az információhoz való hozzáférést, az információ terjesztését, a gyerekkönyvek előállítását és terjesztését, a gyerekek fizikai és lelki károktól való megoltalmazását illeti. Mindez könnyen lefordítható a mindennapi könyvtári tevékenység és szolgáltatások nyelvére.

Az Európa Tanács (ET) égisze alatt fogadták el 1950-ben a tagállamok az emberi jogokról szóló európai egyezményt, s azóta több mint 40 ország csatlakozott hozzá. Ennek 10. paragrafusára rögzíti a kifejezés és az információáramlás szabadságát. Az internet megjelenése okozta bonyolult problémákkal ezért az ET-nek is foglalkoznia kell. Kétségtelen – s ez különösen a gyerekek szempontjából veszélyes –, hogy az internet sok pornográf, gyűlöletkeltő és egyéb veszélyes anyagot (fegyverekről, kábítószerrel) tartalmaz. Érthető tehát a kormányok aggodalma; az ebből fakadó intézkedések azonban könnyen elvezethetnek az alapvető emberi jogok sérelméhez. A technológia adta lehetőségekkel való visszaélések ellen az ET már 1997-ben felemelte szavát, rámutatva az információ- és társadalomszolgáltatók önszabályozásának fontosságára. Az ET új információs technológiákkal foglalkozó projektjének egyik tengelyét éppen a nyilvános hozzáférés és a kifejezés szabadsága képezi 1997 óta. E munkáról számol be *Sturges* [6]. A cél az volt, hogy kiegyensúlyozott megoldás szülessen a nyilvános hozzáférési pontokon (pl. könyvtárakban) mindenféle információ szabad elérése és azoknak az információknak a korlátozása között, amelyek veszélyt jelenthetnek a felkészületlen használók, különösen a gyerekek számára. Az ET e területen nem direktívát szándékozik ki-

adni (amely a tagállamokat kötelezné a vonatkozó törvény megalkotására), hanem irányelvekkel kívánja rendezni a kérdést. Az irányelvek megfogalmazása során felmerült az első pillantásra vonzó megoldást kínáló szűrő szoftverek alkalmazása (ezek a szoftverek kiszűrjük az internet kínálatából a nem kívánt helyeket, szavakat, képeket), a gyakorlatban azonban akadályozzák a jöhiszemű, jogos kereséseket is. Ezért a tervezet a hangsúlyt inkább a hozzáférési pont kezelőjének a felelősségéretére helyezi. A nekik szóló irányelvtervezet elkészült, a közlemény röviden ismerteti.

Az Amerikai Könyvtáros Egyesület (American Library Association = ALA) nem pártolja a szűrő szoftverek alkalmazását – mondja *Krug* [7]. Az Egyesült Államokban is felmerült az interneten hozzáférhető „ártalmas” anyag kezelésének problémája, s a kongresszus meg is hozta az illő kommunikációról szóló törvényt (Communications Decency Act, 1998), amely 250 000 dolláros büntetéssel vagy két éves börtönnel fenyegette a megszegőit. Két próbapaper (az egyiket az ALA indította) eredményeképpen azonban a legfelső bíróság alkotmányellenesnek minősítette, és hatályon kívül helyezte a törvényt, mondván, hogy a felnőtteket nem lehet korlátozni olvasmányaik megválasztásában (nem lehet őket arra kényszeríteni, hogy csak gyerekek számára alkalmas anyagokat használjanak). Van más megoldás is arra, hogy a szülők odahaza kiszűrjék a nem gyerekeknek való anyagokat. Végül is az internet sokkal inkább rokona a nyomtatott könyvnek, mint a tv-nek vagy a rádióknak, ezért ugyanazt a jogi védelmet kell élveznie a szabad hozzáférés és kifejezés szempontjából. Az ALA ezért más módszerek alkalmazását javasolja a könyvtáraknak a gyerekek védelmében (kor szerinti elkülönítés, szülői kísérlet, viselkedési és használati kódex, eleve kiválasztott és preferált helyekhez vezető linkek, a munkaállomás elkülönítése, a használat időbeli korlátozása). A könyvtárosnak az internet korában is elsősorban az a felelőssége, hogy az emberekhez eljuttassa a számukra szükséges információt; ehhez pedig nem sok köze van annak, milyen formában jelenik meg az információ, vagy hány éves a használó. Mindez az amerikai alkotmány ötödik kiegészítéséből, nevezetesen a sajtószabadságból és a szólásszabadságból következik.

A kelet-európai könyvtáraknak a szellemi szabadsághoz való viszonyával foglalkozik *Yushkiavitshus* [8]. Áttekintve a nemzetközi trendeket, a

szerző ebből a szemszögből elemzi a kelet-európai könyvtárak helyzetét. Megállapítja, hogy ugyanazokkal a kihívásokkal találják magukat szemben, mint nyugati társaik. A még kialakulatlan politikai, társadalmi és gazdasági körülmények azonban bonyolultabb és nehezebb feltételeket nyújtanak számukra. Elsősorban anyagi okok miatt nehézségekbe ütközik az új technológiák és berendezések beszerzése; ennek ellenére az általános helyzet javulóban van. Az internet elterjedését nagyban gátolja az elavult telekommunikációs infrastruktúra. Sok tennivaló van még a nemzeti információs politika kialakítása terén is az egyes országokban. A nyilvános elérési pontok (könyvtárak, múzeumok) jelentik Kelet-Európában az internethez való hozzáférés fő lehetőségét. Itt azonban nehézséget okoz a sokszor tisztázatlan jogi háttér (szellemi tulajdon, szerzői jog, a magánszférához való személyiségi jog). Az információs társadalom kialakulását nem a technológia, hanem a társadalom határozza meg, mint ahogy a technológia sem képes megoldani a társadalmi problémákat. A könyvtárak víziójától, értékrendjétől és céljaitól függ az, mivel járulhatnak hozzá a szellemi szabadsághoz. Az erre irányuló törekvések egyre inkább áthatják a kelet-európai könyvtárakat is.

A modern japán könyvtárügy kialakulását a fordulópontot jelentő 1868-as, restaurációnak nevezett társadalmi fordulattól kezdve a szellemi szabadság szempontjából tekinti át *Inoue* [9]. A sok küzdelemmel és vitával járó folyamatban új szakaszt jelentett a II. világháború után kibontakozó fejlődés, amely főként az amerikai könyvtárügyet vette mintának. 1954-ben az országos könyvtári konferencia elfogadta a szellemi szabadságról szóló nyilatkozatot, amelyet aztán 1979-ben vettek revízió alá. 1974-ben a szellemi szabadság a könyvtárakban való érvényesülésének vizsgálatára a Japán Könyvtáros Egyesület külön bizottságot alakított, amelynek munkája szorosan összefüggött a könyvtárosi etikai kódexet kidolgozó másik bizottságéval. Tanulmányokkal szolgált az egyesület álláspontjának és dokumentumainak megfogalmazásához a Yamaguchi-keni Közkönyvtár eljárása (1973-ban a békemozgalommal foglalkozó könyveket vonta ki állományából), valamint az ún. Pinocchio-eset (1976-ban a Nagoyai Városi Könyvtár a rokkantak egy csoportja követelésére visszavonta a szabadpolcra ezt a könyvet, majd három év múlva visszahelyezte). A Szellemi Szabadság a Könyvtárakban Bizottsága ma is aktív Japánban.

Feldolgozott közlemények

- [1] RISTARP, Jan–FREDERIKSEN, Carsten: Special issue on libraries and intellectual freedom. = p. 253–254.
- [2] BYRNE, Alex: Towards a world of free access to information and freedom of expression. = p. 255–259.
- [3] NEWTH, Mette: In honor of memory. = p. 260–263.
- [4] FROELICH, Thomas J.: Intellectual freedom, ethical deliberation and codes of ethics. = p. 264–272.
- [5] KOREN, Marian: Children's rights, libraries' potential and the information society. = p. 273–279.

- [6] STRUGES, Paul: The Council of Europe, freedom of expression and public access to networked information. = p. 280–283.
- [7] KRUG, Judith F.: Internet and filtering in libraries: the American experience. = p. 284–287.
- [8] YUSHKIAVITSHUS, Henrikas: Intellectual freedom in libraries in Eastern Europe. = p. 288–292.
- [9] INOUE, Yasuyo: People, libraries, and the JLA Committee on Intellectual Freedom in Libraries. = p. 293–297.

/IFLA Journal, 26. köt. 4. sz. 2000./

(Papp István)

Dokumentumszolgáltatás közvetlenül a felhasználónak, avagy kinek kell a könyvtárközi szolgáltatás? Egy szakkönyvtár jövője

A Merck Sharp and Dohme (MSD) Idegtudományi Kutatóközpont (Neuroscience Research Centre = NRC) Tudományos Könyvtára mintegy 250 kutató számára nyújt információszolgáltatást a publikált szakirodalom alapján. A szolgáltatást két főállású könyvtáros végzi. Az igényelt dokumentumok mintegy 55%-át külső forrásból kell beszerezniük. A szolgáltatás magában foglalja mind a hagyományos könyvtárközi kölcsönzést, mind a korszerű dokumentumszolgáltatók igénybevételét.

A tudományos közlemények köztudottan inkább folyóiratokban jelennek meg, mint könyvekben. A könyvtár mindössze 180 ún. magfolyóiratra fizet elő, miközben a kérések egyre növekvő hányada olyan forrásokra vonatkozik, amelyek nincsenek meg az állományban. Ezeknek az igényeknek a száma 1998-ban meghaladta a négyezret. A szolgáltatás kb. egy munkatárs munkaidejének a felét veszi igénybe. A rendelés és az adminisztráció számítógépes nyilvántartására az eredetileg az Information Dimensions Ltd. által kifejlesztett *BillPlus* rendszert használják. A könyvtár által nyújtott szolgáltatások:

- ún. *standard* szolgáltatás: teljesítés 2–6 munkanap alatt (átlagosan valójában 3 nap),
- *sürgős* szolgáltatás: szállítás a kérés utáni munkanapon gyorspostával,
- *fax*szolgáltatás: a megrendelés napján.

Amint a *BillPlus* rendszer nyilvántartásba veszi a megrendelést, automatikusan értesíti a megrendelőt arról, hogy kérése megérkezett. A küldeményeket délután belső postával indítják. Az árak 2-

16 font között vannak, az igénybe vett szolgáltatótól függenek. Mivel intézményi szakkönyvtárról van szó, a felhasználó ténylegesen nem fizeti meg a szolgáltatást, ez a könyvtár költségvetését terheli. A könyvtárosok arra töreksenek, hogy a megrendeléseket minél gyorsabban és olcsóbban tudják teljesíteni. A kérések 50-60%-át a BLDSK elégti ki, a fennmaradók nagy részét pedig a Királyi Kémiai Társaság (Royal Society of Chemistry) londoni könyvtára. A kéréseknek mintegy a negyede tekinthető problémásnak: vagy kevés/helytelen információt tartalmaznak, vagy bizonytalanok, vagy a forrás nem található az általában használatosak között. És ez az a momentum, amikor a könyvtáros által „hozzáadott értékre”, a szakember tudására van szükség: vagy a bibliográfiai adatok pontosításában, vagy a bizonytalan források felkutatásában.

A könyvtárközi kölcsönzés a felhasználó szemszögéből

A felhasználó jelenleg a folyamat elejét és a végét látja. Vagy kitölt egy igénylőkártyát, vagy a könyvtár *WebTRACK* szolgáltatásán keresztül elektronikusan küldi el kérését. Egyik esetben sincs bevonva abba a döntési folyamatba, hogy kérését mely forrásból fogják teljesíteni. A kérését csak akkor kapja vissza „hibás” megjelöléssel, ha a könyvtárosok már mindent megpróbáltak. A könyvtár a megrendelőt e-mailen tájékoztatja, ha a szállító valamilyen okból nem tudja a dokumentumot a kért határidőre küldeni, és kikéri véleményét, hogy